

Arap Dünyasında Diyalog Çalışmaları ve Bir Bibliyografya Denemesi

Kadir ALBAYRAK*

ABSTRACT

The last three decades have seen an increasing number of concerted efforts towards a new understanding among the religions, especially between Christians and Muslims, in dialogue, education, publication and scholarship. Recently we hear many terms like dialogue, religious dialogue, civilisation dialogue etc. That's mean the interfaith dialogue is part of a worldwide revolution. So, what about Arab World and Middle East? As we know interfaith dialogue has become a necessity for the people of the region and it has also become important today not only for the Arab Worl but also all of the World.

Hence we aimed in this paper to give information about the books, publications and some dialogue centres concerning interfaith studies, religious dialogue in the today's Arab World and Middle East. But we focused on this article only Arabic literature not other languages.

Keywords: *Religious dialogue, Arab World, Christians, Muslims, Jews, Muslim and Christian writers.*

Giriş

Son yıllarda *Diyalog, Dinler Arası Diyalog, Medeniyetler Arası Diyalog* ve *Kültürler Arası Diyalog* gibi kavramların akademik ve entelektüel çevrede olduğu kadar, günlük hayatta da çok sık kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda diyalogun birçok boyut ve şekilleri görülmektedir: *Kültürel ve insanî yönden*; medeniyetler arası, doğu-batı ve güney-kuzey arası diyaloglar, *inanç boyutuyla*; İslamiyet-Hıristiyanlık, ehl-i sünnet-şia, doğu-batı kiliseleri ve özellikle Batı'da laik-laik olmayanlar arasında diyaloglar, *siyasî açıdan ise*; demokratik ülkelerdeki parlamentolar, partiler ve sivil toplum kuruluşları arasındaki diyaloglar buna örnek olarak gösterilebilir. Esasen, varoluşsal olarak insan konuşan bir varlık olması hasebiyle, başkalarıyla ilişkilerini diyalog yoluyla sağlamak durumundadır.

Coğrafi bir tasnife tabi tutulduğunda, bütün diyalog faaliyetleri *evrensel, bölgesel* ve *yöresel* diyaloglar şeklinde sınıflandırılabilir. Dinler arası diyalog bu üç diyalog türüyle de ilintilidir. Ekonomik, kültürel, politik, sportif, turistik, diplomatik, askerî vb. alanlarda karşılaştığımız diyaloga önemli bir itiraz

* *Yrd. Doç. Dr.*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Üyesi.

olmamasına rağmen, işin içine *din* kavramı girdiği zaman diyalog tamamen farklı vecheler almakta; tarafları, karşıtları ve kararsızları olan üç ana renge bürünmekte ve bu sahadaki sözlü, yazılı ve görüntülü tartışmalar Türkiye’de olduğu kadar, bütün dünyada da devam etmektedir. Şu bir gerçektir ki, bilimsel metotlara, samimiyete ve iyi niyete dayanmayan bir diyalog faaliyetinin, değişik harici olumsuz etkenlerden uzak kalabilmesi son derece zordur. Bu yüzden diyalog mutlaka bilimsel metotlara ve ortak bir dile istinat etmelidir. Ancak, bu dil geçmişten hazır olarak alınan bir dil değil, günbegün bizim inşa etmemiz, şekil vermemiz ve üretmemiz gereken bir dildir. Haddizatında ortak bir dil, diyalog için elzem değilse de, diyalog sayesinde ortak bir dilin oluşturulması gerekli görünmektedir. Ayrıca güce dayanmayan bir diyalogun herhangi bir değerinin olmayacağı, tarihî ve güncel olaylardan açıkça anlaşılmaktadır. Bu anlamda sağırklar diyalogunun en kısa zamanda aşılıp, gerçek anlamda bir *diyalog felsefesinin* oluşturulmasının gerekliliğine inanıyoruz. **Prof. Hans Küng**’ün vurguladığı gibi, *dinler arası barışı sağlamadan medeniyetler arasındaki savaşı engellemek, diyalog olmadan dinler arasında barışı sağlamak ve dinlerin temel esasları üzerinde yeterli araştırmalar yapmadan da diyalogu gerçekleştirmek mümkün değildir*.¹

Bu arada diyalogu ısrarla isteyen Batı dünyası olayı, *ya diyalog ya ölüm*² anlayışıyla empoze ederken, İslam alemi de buna âdeta, *ne diyalog ne ölüm* tarzında cevap vermeye çalışmaktadır. Elbette dinler arası diyalogun, *dinle-kutsalla* bağlantısı yüzünden, diğer diyalog çeşitlerinden farklı olarak bazı zorlukları bulunmaktadır. Bu problemin kökleri, dinlerin kendilerini mutlak görmelerine; hakikati anlama veya ona ulaşmada, kendi görüşlerinden biraz taviz verdikleri zaman, varlık nedenlerini kaybedecekleri korkusuna kapılmalarına dayanmaktadır. Bununla birlikte diyalogun olmazsa olmaz şartı, görüşmelerin sonunda bir takım müştereklerde buluşabilmeleri için, tarafların öne sürdükleri isteklerden bazı durumlarda feragat edebilmeleridir. Eğer böyle olmazsa diyalog, karşı tarafı kendi içinde eritme tarzındaki misyonerlik veya zorbalığa dönüşür.³

Türkiye’de son yıllarda dinler arası diyalog ile ilgili çok sayıda değerli makale, dergi ve kitabın yayınlandığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmalarda, dinler arası diyalogun bir tarafı olan; İslam dünyasının coğrafi, kültürel ve nüfus/nüfuz açısından önemli bir parçası konumunda bulunan Arap dünyasındaki gelişmelere çok az ilgi duyulduğu veya nadiren temas edildiği gözlenmektedir. Bu anlamda biz burada, Arap-İslam dünyasında dinler arası diyalog sahasında yapılan çalışmaların bir kısmına -örneklemeye yöntemiyle de olsa- bir makale kapsamının elverdiği ölçüde değinmek istiyoruz.⁴ Bizim

1 Bkz. Hans Küng, Karl-Josef Kuschel, **Evrensel Bir Ahlak Doğru**, çev. Nevzat Y. Aşıkoğlu, Cemal Tosun, Recai Doğan, Gün Yayıncılık, Ankara 1995, 2; George Leonard Carry, *"Tehaddiyatü'l-Alakati beyne'l-Diyânâtü'l-Kübra"*, **el-İctihâd**, Sa. 30, Beyrut, 1996, 207.

2 Bkz. Leonard Swidler, John B. Cobb Jr., Paul F. Knitter, Monica K. Hellwig, **Death or Dialogue**, SCM Press, Londra, 1990.

3 Bkz. el-Fadl Şelek, *"el-Hivârüllezî lem Yebde"*, **el-İctihâd**, Yıl: 8, Sa. 31-32, Beyrut, 1996, 7.

4 Batı ve Hıristiyan dünyasıyla dinî ve siyasî diyalogda bulunan sadece Arap alemi değildir. İran devlet başkanı Hatemi de, 1999 yılında İtalya ve Vatikan’a geniş yankılar uyandıran bir

buradaki amacımız, Hıristiyan ve/ya Müslüman Arap diyalogcuların, ulaşabildiğimiz bazı kitap ve makalelerinin bir değerlendirmesini yapmaktır. Yöntemsel olarak, diyalogla ilgili bu eserlerin genellikle Arapça olmasını tercih ederek, bir anlamda konuyu sınırlandırmayı düşündük. Çünkü, çok geniş bir coğrafyaya sahip olan Arap dünyasının değişik ülkelerindeki dinler arası diyalog ile ilgili resmi ve gayri resmi kurumların hepsini tanıtmamızın, bireysel teşebbüslerin tümünü özetlemenin bir makale çalışmasının fevkinde olacağı muhakkaktır. Bununla birlikte, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bir örnek olması açısından, Prens **Hasan b. Talal**'ın himayesinde 1994 yılında Ürdün'de kurulan **Krallık Dinler Arası Araştırmalar Enstitüsü**'nce yayınlanan dergilere, Lübnan'da yayınlanan **el-İctihad** ve **Âfaku'l-İslam** ve Londra'da Arapça olarak yayınlanan **el-Beyan** dergilerine yer vereceğiz. Bu çerçevede, söz konusu kaynaklarda yazan, önde gelen ve görüşleriyle dikkat çeken bazı Arap yazar ve akademisyenlerinin görüşlerine temas etmek istiyoruz. Ancak daha önce diyalog kelimesinin Arapça'daki karşılığı hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı kanısındayız.

a) Diyalog Kelimesinin Arapça'daki Karşılığı

Diyalog kelimesinin Arapça karşılığı olan **hivar**; **h-v-r** kökünden türemiş olup sözlük manası itibariyle; cevap vermek, mücadele etmek, konuşma yapmak, müzakere etmek, tartışmak,⁵ anlamlarına gelmekte, en az iki ve daha çok kişi arasında cereyan eden konuşmaya da **hivar**⁶ denmektedir. İngilizce-Arapça sözlükte diyalogun karşılığı olarak **muhavere** kelimesi kullanılmaktadır.⁷ Türkçe'ye de girmiş ve artık unutulmaya yüz tutmuş olan muhavere mastarı, yine iki ve daha çok kişi arasındaki sözlü konuşma veya tartışmaya işaret etmektedir.⁸ Aynı kökten olan **mihver**; konuşulan, tartışılan ya da düşünülen bir konunun en önemli noktası, eksen⁹ anlamına gelmektedir.

Arapça'da anlam olarak hivar ve muhavereye yakın iki kelime daha bulunmaktadır. **C-d-l-** kökünden gelen **Cidal**, muhatabı ilzam edici tarzda, galip gelmek için yapılan çekişme olup,¹⁰ olumsuz bir anlam içermektedir.

ziyarete bulunmuştu. Bu ziyaret, *Avrupa ile Dinî ve Siyasî Diyalog, Medeniyet ve Dinlerin Tarihi Buluşması* gibi başlıklarla basına da geniş biçimde yansımıştı. Bkz. **Al-Aalam**, Sa. 663, Londra, 20 Mart 1999.

5 Ragıb el-İsfahani, **el-Müfredat**, Beyrut, 1998, 142; Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık, İstanbul, 1995, 201.

6 **Mu'cemü'l-Arabıyyi'l-Esasi**, Larousse, Tunus, 1988, 362.

7 Bkz. Munir Ba'albaki, **al-Mawrid, English Arabic Dictionary**, Dar'ül-İlm li'l-Malayan, Beyrut, 1997, 269.

8 Bkz. **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara 1983, II. 847.

9 Bkz. **Türkçe Sözlük**, II. 835. Hivar kelimesi Kur'an'ın üç yerinde zikredilmektedir. "İki bağıın ikisi de yemişlerini vermiş, hiçbirini eksik bırakmamıştı. Aralarından bir de ırmak fişkırtmışnk. Bu yüzden arkadaşlarıyla **konuşurken** şöyle dedi: Ben servetçe senden daha zenginim, insan sayısı bakımından da senden güçlü ve şerefliyim" (Kehf, 33-34). "**Karşılıklı konuşan** arkadaşları ona hitaben: sen, dedi, seni topraktan, sonra nutfeden yaradan, daha sonra seni bir adam biçimine sokan Allah'ı inkar mı ettin?" (Kehf, 37). Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikayette bulunan kadının sözünü Allah işitmiştir. Allah sizin **konuşmanızı** işitir". (Mücadele, 1).

10 el-İsfahani, **el-Müfredat**, 97.

Nitekim genellikle Kur'an, cidal ve mücadele kelimelerini, geçmiş kavimlerin, elçilerle olan tartışmalarında, bu kavimlerin bir özelliği olarak kullanmıştır.¹¹ **Mücadele** müminler tarafından yapıldığında Kur'an *en güzel tarzda* yapılmasını tavsiye ederek, yukarıda sözünü ettiğimiz olumsuzluğa hem işaret etmekte, hem de bertaraf etmektedir.¹² Diyaloga yakın bir anlam ifade eden **Münazara** kelimesi ise, gerçeği ortaya çıkarmak amacıyla, iki kişiden birisinin kendi sözünü desteklemek ve diğerini batıl göstermek amacıyla yaptığı konuşma, araştırma, rekabet veya tartışma demektir. Aslında münazara ile mücadele arasında bir fark olmadığı da söylenebilir. Bundan da anlaşılacağı üzere hivar/diyalog her ikisini de kapsamaktadır. Diyalog konuşma esnasında mantık ve söze başvurarak müzakerede bulunmak olarak da açıklanabilir.¹³

b) Ortadoğu'daki Belli Başlı Dinler Arası Diyalog Kurumları

1994 yılında Amman'da Prens Hasan b. Talal tarafından kurulan Ürdün'deki "Krallık Dinler Arası Araştırmalar Enstitüsü" (*el-Me'hadü'l Melekî li'd-Dirâsâti'd-Dînîyye/Royal Institute for Inter-Faith Studies/RIIFS*) Ortadoğu'da bu alanda faaliyet gösteren en önemli merkez hüviyetindedir. Konferans, sempozyum ve kitap yayınları dışında biri Arapça (en-Neşra), biri İngilizce (Inter-Faith Quarterly), diğeri de İngilizce-Fransızca (Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies) olmak üzere üç ayrı dergi neşretmektedir. RIIFS öncelikle dinî ve dinler arası araştırmalara önem vermektedir. Biz bu çalışmamızda sadece en-Neşra'da yayınlanan Arapça makaleleri esas aldık. Bu dergi bilhassa Arap ve İslam dünyası ve Arap dünyasındaki Hıristiyanlar konusunu, onların İslam medeniyetine katkılarını öne çıkarmakta, İslam-Hıristiyanlık ilişkilerine vurgu yapmakta, bu konuda değişik ülkelerden Hıristiyan ve Müslüman bilim adamlarının görüşlerine yer vermektedir.

11 Bkz. Hüd, 32; Mücadele, 1; Kehf, 56; Enam, 121, Lokman, 20, Hac, 3, 8.

12 Kitap ehli ile ancak **en iyi** bir şekilde mücadele edin ve deyin ki: "Biz, hem bize indirilene iman ettik, hem size indirilene ve bizim ilahımız ile sizin ilahınız birdir. Ancak biz yalnız O'na teslim olmuşuzdur." (Ankebut, 46); "Rabbinin yoluna hikmetle ve en güzel öğütle davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele yap!" (Nahl, 125).

13 Ahmed b. Abdurrahman es-Savvan, **el-Hivar, Usûluhü'l-Menheciyye ve Âdâbuhü's-Sulûkiyye**, Darü'l-Vatan, Riyad, 1993, 17; el-İsfahanî, **el-Müfredat**, 500. Diyalogun sözcük karşılığı olan **muhavere** Kur'an'ın üç ayetinde geçmekte birlikte, kavramsal olarak birçok yerinde diyalog; karşılıklı konuşma, soru-cevap, mücadele ve münazara öğeleri bulunmaktadır. Mesela, Allah Adem'i yaratmak istediğinde melekleler arasında cereyan eden konuşma bir diyalogdur. (Bkz. Bakara, 30-33). Ayrıca Kur'an'da diyalogun, peygamberlerin metotlarından birisi olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü onlar kavimleriyle mütemadiyen diyalog halinde idiler. Allah bu hususta Hz. Nuh'a sabır, güç, kuvvet, ömür vermiş ve inananları ikna etmek için birçok değişik araç ve fırsatlar kullanmıştır. (Bkz. Nuh, 5-10). Bu mücadelenin sonunda kavmi bir anlamda pes etmek zorunda kalmış ve ondan va'd ettiklerini getirmesini istemişlerdir. (Bkz. Hud, 32). Allah, Hz. İbrahim'e de, diyalogda delil ve kesin ispat hususlarında başta bulunduğu bulunmuştur. (Bkz. Enam, 83; Bakara, 258; Enbiya, 51-68). Bu anlamda, Hz. Muhammed'e (s) de Kur'an'da şöyle hitap edilmektedir: "*Rabbinin yoluna hikmet ve güzel sözle çağrıda bulun ve onlarla en güzel tarzda mücadele et*". (Nahl, 125). Ayette söz edilen en güzel tarzda mücadele ve diyalog, halkın tebliği ve barın bertaraf edilmesinde en güzel araç ve metottur. Bundan amaçlanan şey hakikate ulaşmaktır.

Lübnan, Tripoli'deki "**Balamand Üniversitesi**"ne bağlı olan ve 1995 yılında açılan "**Hıristiyan-İslam Araştırmaları Merkezi**" diyalogla ilgili çalışan önemli merkezlerden birisi olarak öne çıkmaktadır. Merkez bir kısmı daha önceki sempozyum, konferans ve seminerlere ait materyalin derlenmesinden oluşan çok sayıda yayın yapmaktadır¹⁴.

Kudüs'te "**The Palestinian "Sabeel" Ecumenical Liberation Theology Center**" Yahudi-Hıristiyan-İslam diyaloguyla ilgilenmektedir.

Kudüs'teki "**The Wi'am; Filistin Sorunun Çözme Merkezi**" diyalogla ilgili çalışmalar yapmaktadır.

Sponsorluğunu UNESCO'nun yaptığı Kudüs'teki "**The Elijah School**" akademik düzeyde dinler ve inançlar arası diyalog çalışmaları ve araştırmaları yapan bir kuruluştur.

Beirut'taki Saint-Joseph Üniversitesi'ne bağlı "**Institut d'études islamo-chrétiennes**" enstitüsü de İslam-Hıristiyan diyalogunda çalışmalarını yürütmektedir.

Mısır'daki dinler arası diyalog etkinlikleri-daha çok "**Ezher Üniversitesi**" ve "**Kahire Üniversitesi**" ekseninde icra edilmektedir. Özellikle Mısır'da hatırı sayılır bir nüfusa sahip olan Kıptiler'le ilişkiler üzerinde yapılan çalışmalar çoğunluktadır.

Suriye'de "**Deir Mar Musa Süryani-Katolik Manastırı**" İslam-Hıristiyan diyaloguyla ilgili faaliyetler göstermektedir.

Suudi Arabistan'ın Cidde şehrindeki "**Uluslar Arası İslamî Diyalog Formu**" sadece dünyadaki Müslümanlarla ilgilenen ve bunlar arasındaki diyalog ve işbirliğini geliştirmeye çalışan bir merkez olarak görünmektedir.

İran'da "**Uluslararası Düzeyde Medeniyetler Arası Diyalog Merkezi**" faaliyet göstermektedir¹⁵.

c) Bazı Müslüman Arap Yazarların Dinler Arası Diyaloga Bakışı

Ürdün'lü yazar Ali Razi Ebu Züreyk Kur'an ve Öteki başlıklı makalesine şu hatırasını naklederek başlamaktadır: "Bir defasında Hakikat Tekdir, Fakat Ona Giden Yollar Çoktur' başlıklı bir dinler arası diyalog sempozyumunda hazır bulunmuştum. Oturumlardan birisinde, kalbi hikmetle dolu yaşlı bir adam şöyle demişti: 'Kim benim annem bu dünyadaki biricik namuslu kadındır derse, zımnî olarak hepimizin annelerini itham etmiş olur. Diğer yandan her kim benim annem çok namuslu bir kadındır derse, kendi annesinin namusunda bir eksilme olmamakla beraber, bizim annelerimizi de na-

14 Bu yayınlardan bir kısmı şunlardır: 1-Role and Vision (1996), 2-Towards an enhanced Dialogue (1997), 3-Christianity and Islam: Mirrors of Encounter (1997), 4-Religion and the World (1997), 5-Mutual Views and Changing Relations between Christians and Muslims (1998), 6-Georges Saliba, The Arab Scientific Thought (1998), 7-Mahmoud Ayoub, *Studies in Christian-Muslim Relations*, First Volume, Translated from English by Catherine Srour (2000), 8-Religion, Globalization and Diversity (2000).

15 Daha fazla bilgi için şu adreslere bakılabilir: <http://folk.uio.no/leirvik/Chrismusint.html#-ME>; <http://hiwar-net.usj.edu.lb/>; <http://www.riforg>; <http://www.balamand.edu.lb/CCMS/CCMhtml>

muslu insanlar kategorisine almış olur'. Elbette bu yaşlı adam sözünün zahiri-riini kastetmiyordu. O, diğer bütün dinleri dışlayarak, sadece kendi dinini tek kurtuluş yolu olarak gören kişiyi telmih etmekteydi".¹⁶

Lübnan'lı şii din alimi Fadlallah, diyalogun önündeki en büyük engelin güç dengesizliği olduğunu ifadeyle şöyle devam etmektedir: "Kuvvetler dengesinin olmadığı bir ortamda, yani günümüzde gerçek ve geçerli bir diyalog gerçekleşebilir mi? Ortamın resmî ve halklar düzeyinde bir medeniyetler diyaloguna müsait olmadığı kanısındayım. Bununla birlikte medeniyetler diyalogunun üniversitelerdeki ehil bilginlerin kültürel toplantılarıyla, kültürel merkezlerde yürütülebileceğini düşünüyorum. Çünkü ben halen dünyada Müslüman ve gayrimüslimler arasında, tarafsız ve mantıklı düşünenlerin var olduğuna inanıyorum. Böyle bir diyalog için sınırlı düzeyde de olsa gayret göstermemiz gerekir ki, bu ileride daha geniş alanlara da yayılabilsin. Gerçekte sorun şuradadır: Güçlülerle güçsüzler arasındaki siyasî mücadele, ihtiyaç duyulan her türlü medeniyetler diyalogu ortamını nâmüsait kılmaktadır. Günümüz dünyasında hâlen, değişik güçlerin siyasî, iktisadî ve güvenlikle ilgili mücadeleleri sürüp gitmektedir".¹⁷

Diğer bir yazarın tespitleri ise şu şekildedir: Diyalog söz konusu olunca, dinlerin ve iman esaslarının olduğu gibi kabul edilmesi, bunların zihinlerde her an canlı tutulması gerekmektedir. Ancak, her hal ve şartta bu esasların odak veya kalkış noktası olarak alınması zorunlu değildir. Çünkü sorun, karşılıklı misyonerlik veya itikat konusunda muhatabı ikna etmek değildir. Zaten diyalog, farklılıkları kabul etmektir. Dinler arası diyalogun en önemli hedeflerinden birisi, insanlığın günümüzde yüz yüze bulunduğu tehlikelere karşı, en azından ilahî dinlerin üzerinde ve özlğinde anlaştıkları bir değerler toplamı oluşturmaya çalışmaktır. Yoksa, bütün dinleri tek bir kaptan eritmek, değişik inanç ve dinleri tek bir çatı altında toplamak değildir.¹⁸ Bu ortak değerler, ilk dinden bu yana var olmaya devam etmektedir. Hatta bunlar insanın yaradılıştan getirdiği değerlerdir. İnsanın özgür olarak doğması, şerefının korunması, bunlarla ilgili olarak ahlakî düzenlemelerin yapılması ve ibadet hürriyeti de yasaklanması caiz olmayan, hayatın siyasî, sosyal ve ekonomik yönlerine de yansıyan ortak insanî değerlerdir. İnsan haklarına saygılı bir medeniyetin, madde ve ruh dengesini kurmuş ve korumuş olması ön görülür.¹⁹

Suud el-Mevla ise, *İslam-Hiristiyan Diyalogu* adlı makalesinde diyalogun olmazsa olmazlarını on başlık altında sıralamaktadır:

1-İslam açısından diyalog yaradılıştan gelir; asıldır, takiyye, veya siyasî bir taktik olmadığı gibi, bazı gizli hedefleri olan stratejik bir yaklaşım da değildir.

16 Bkz. Ali Razi abu Züreyk, "*el-Kur'an ve'l-Aher*", **en-Neşra**, Sa. 22, İlbahar 2002, Ürdün, 25.

17 Bkz. Muhammed Hüseyin Fadlallah, **el-Müşahid**, Sa. 297, 18-24 Kasım 2001, Londra, VII. 11.

18 Riyad abu Vendî, "*Kıymetü Hivarü'l-Edyan*", **en-Neşra**, Sa.2, Mart 1997, Ürdün, 2.

19 Riyad abu Vendî, "*el-Kıymü'l-Müştereke li'l-Edyan*", **en-Neşra**, Sa.4, Eylül 1997, Ürdün, 2.

2-Farklılıklar sünnetullahın bir gereğidir ve diyalogun esası ihtilafı kabuldür.

3-Diyalog, ilahî rahmetin bir göstergesidir.

4-Diyalog, bilme ve bilişmedir.

5-İman, salih amel, hakkı ve sabrı tavsiye de diyalogun gereklerindedir.

6-Diyalog, adaletin bir gereğidir.

7-Diyalog, aynı zamanda özgürce keşfetme cesareti, kendini eleştirme açıklığı ve kendine çeki düzen verme demektir.

8-Bir birine eşit bireyler ve toplumlar oluşturmak için, günümüzde diyalog tarihî bir zorunluluktur.

9-Diyalog için çalışanların ilahî vahye dayanan ve dinler arasında ortak olan alanlardan hareket etmeleri gerekmektedir.

10-Bu esaslar çerçevesinde düşünüldüğünde diyalog, kültürel bir fezleke, boş ve anlamsız bir söz, bir reklam veya gelip geçici bir uğraşı değildir. Metodolojik temellere dayanmayan bir diyalogun başarı şansı azdır. Konusunun ve başlıklarının ve sınırlarının belirlenmesi, günümüze özgü *İslamî Diyalog Hukuku*'nun oluşturulması için gayret gösterilmeli ve aynı şekilde *Hıristiyan Diyalog Teolojisi*'nin de tesis edilmesi için çalışmalar yapılmalıdır. İslamî pratikte diyalog yasal düzenlemelere dayanan bir sorun iken, Hıristiyanlık açısından bu, tamamen teolojik bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden sorunların üstüne cesaretle ve açıklıkla gitmenin zamanı gelmiş ve hatta geçmektedir.²⁰

d) Bazı Hıristiyan Arap Yazarların Dinler Arası Diyaloga Bakışı

Batı'da yaşayan Lübnan asıllı bir Hıristiyan olmasına rağmen, Arap dünyasındaki metodolojik diyalog çalışmalarının önde gelen isimlerinden kabul edilen **Tarık Mitrî** (*Dünya Kiliseler Konseyi Hıristiyanlık-İslamiyet İlişkileri Sekreteri*) diyalog konusuna yaklaşımını şu şekilde dile getirmektedir: "Din ile kültür arasında sağlam bir ilişkinin olduğu bilinmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de din, toplumlarda önemli bir role sahiptir. *Esasen kültür dinin dilidir. Bu dil sayesinde din, değerlerini izhar eder.* Öyleyse dinler arası diyalog, aynı zamanda kültürler arası diyalog demektir. Diyalog sayesinde yaradılışın diğer boyutlarının güzellikleriyle de karşılaşırız. İki türlü diyalogdan söz etmek mümkündür: *Birincisi*, aynı kültürün çeşitli parçaları arasındaki diyalog, *ikincisi de*, din ve kültür açısından farklı anlayışların diyalogu. İnsanların farklılıkları büyötmeye eğilimli olduğu bir dünyada yaşadığımız bilinmektedir. Dinî farklılıkların, diğer bütün alanlara da teşmil edildiği bir çağdayız. Gerçek bir diyalog inançların karşılaşması değil, insanların hayatlarında, işlerinde karşılıklı olarak tanışmaları demektir. Diğer taraftan, insanî ilişkilere önceliği vermek, illâki dinî bilinci ihmal etmek anlamına gelmemelidir. **Mitrî**'ye göre, Batı ben merkezci olduğu için *ötekini* anlamada başarısızdır. Hıristiyanlar kendi aralarında ayrı bir dil, Müslümanlarla diyaloglarında ise ayrı bir dil kullanmaktadırlar. Aynı durum Müslümanlar için

20 Suud el-Mevlâ, "el-Hivarü'l-İslamiyyü'l-Mesîhî", en-Neşra, Sa.4, Eylül 1997, Ürdün, 8-10.

de geçerlidir. *Ötek*inin gıyabında söylenen şey, huzurunda da söylenmedikçe diyalogun ilerlemesi ve semereli olması mümkün değildir".²¹

Tarik Mitri'ye göre; Müslüman-Hıristiyan diyalogunu gerektiren başlıca etken dinî saiktir. Hıristiyanlar ve Müslümanlar dinî çoğulculuğun bir vakıa ve bunu inkar etmenin imkansız olduğunu bilmektedirler. Bu çoğulculuk, Tanrı'nın yeryüzü projesinin bir gereğidir: "*Eğer Rabbin dileyseydi bütün insanları bir ümmet kılardı*".²² İnananların çağrıldıkları şey, karşı dini ilga ve iptal veya başka bir dini karşısına alarak gelişmek değildir. Kur'an'ın insanlara mesajı, değişik seçeneklerin bırakıldığı bir çağrıdır. Müminler açısından diyalog birincil bir konudur. Tanrı'nın davet ettiği güzelliğin hikmeti, başkalarına kulak tıkayarak gerçekleşemez. Kısacası, ihtilaflar konusunda en son hükmü verecek olan Allah'tır.²³ "*Hepinizin sonuçta döneceğiniz yer Allah'tır ve ihtilafta bulduklarınızı O size haber verecektir*".²⁴

Hıristiyan bir din adamı ve yazar olan **el-Eb el-Haddad** "*el-Kur'anü Da'vetün Nasraniyyetün*" / *Kur'an Hıristiyanî Bir Çağrıdır* adlı eserinde; Hıristiyanlarla Müslümanların bir dinin iki mezhebi mesabesinde olduklarını, yani Hıristiyanların sünnî, Müslümanların da şii gibi kabul edilmeleri gerektiğini ve bunun sahih bir diyalog için şart olduğunu savunmaktadır. **el-Haddad**'a göre İslamdaki namaz, oruç, içki yasağı, abdest, gusül, sünnet olma, tesettür, evlilikteki esaslar *Nasranî/Hıristiyanî* ilkelerdendir. Bu yüzden **el-Haddad** Müslümanları asıllarına (Nasranîliğe) dönmeye çağırıyor ve "*eşhedü en la ilahe illallah vel-Mesihü rasûlullah*" (*şehadet ederim ki, Allah'tan başka tanrı yoktur ve İsa Allah'ın elçisidir*) demeye davet etmekte ve daha sonra da iki din arasında ortak bir nokta olması için şu formülasyonu önermektedir: "*eşhedü en la ilahe illallah ve innemel Mesihü'bnü Meryem Rasûlullah ve kelimetühü elkaha ila Meryem ve ruhun minhü*"²⁵ (*şehadet ederim ki, Allah'tan başka tanrı yoktur ve Meryem oğlu İsa Mesih Allah'ın elçisidir ve O Meryem'e ilka edilmiş Tanrı sözü ve Tanrı'dan bir ruhtur*).

Başka bir Hıristiyan yazar **ebu Musa el-Hariri** "*Kıs ve Nebî*" / *Rahip ve Peygamber* adlı kitabında (ki, rahipten Varaka b. Nevfel'i ve peygamberden de Hz. Muhammed'i kastetmektedir) birincisinin öğretip eğittiğini ve dinin temel kaideleri koyduğunu, ikincisinin dinleyip, öğrendiğini ve binayı kurduğunu ileri sürmektedir. Bilindiği üzere öğreten hoca her zaman için öğrenen öğrenciden üstündür. **el-Hariri**'ye göre de İslam'ın ibadetleri, Hıristiyan ve Yahudi ayınlarının bir hülasesidir. Kısacası müellif, isimleri farklı olmakla birlikte Hıristiyanlık ve İslam'ın tek bir din olduğunu, hatta *İslam* kelimesinin esasen, *Hıristiyan/nasranî* kelimesinin Arapçası'ndan başka bir şey olmadığını iddia etmektedir.²⁶ Müslüman ve Hıristiyan taraftan oransal ola-

21 Avvad Ali, "*Hivar me'a Tarık Mitri*", **en-Neşra**, Sa. 2, Mart 1997, Ürdün, 8-9.

22 Hud, 118.

23 Bkz. Avvad Ali, "*Hivar me'a Tarık Mitri*", **en-Neşra**, Sa. 2, 8.

24 Maide, 48.

25 Bkz. Türkî Ali er-Rabio, "*el-Hitabü'l-Müstetir fi'l-Hivari'l-Mesihiyi'l-İslami*", **el-İctihâd**, Yıl: 8, Sa. 31-32, 134, 138.

26 Bkz. er-Rabio, "*el-Hitabü'l-Müstetir fi'l-Hivari'l-Mesihiyi'l-İslami*", 140-142.

rak çok az kişinin savunduğu bu marjinal yaklaşımları tarihten gelen olumsuz tortuların bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Filhakika, bu tarz görüşler her iki tarafta da olumlu bir makes bulmamaktadır Çünkü günümüz dünyasında, muhatabı kendi beyanı doğrultusunda değerlendirmek ve kabul etmek, sağlıklı diyalogun özünü teşkil etmekte ve bu yöndeki araştırma ve anlayışlar geliş(tiril)mektedir.

Diğer taraftan **George Hıdır**, Hıristiyanlığı Kur'anî naslarla anlamayı dile getirmektedir. Ona göre Mesih sadece tarihsel kiliseye mahsus değil, her türlü özgür ilahi keşifte mevcuttur. O bütün dinlerdeki güzelliklerde Mesih'i görür. Hıristiyanlarla diğer din mensuplarının tek farkı, Hıristiyanların kurtarıcılarını *Mesih* diye adlandırmalarıdır. Fakat her halükarda herkesin bir kurtarıcısı vardır. **G. Hıdır** Kur'an hakkında konuşup fikirler beyan etmiş ancak, Hz. Muhammed ve peygamberliği hakkında fazla bir şey yazmamış, O'nun hak peygamber olduğunu doğrudan itiraf etmemiş olmakla birlikte, peygamberliğini de reddetmemiştir. Hatta, "*Yeni Ahit'te Mesih'in nübüvvet kapısını kapattığına dair herhangi bir şey yoktur*", diyerek düşüncesinin hangi yönde olduğunu da izhar etmiştir.²⁷

Görüldüğü gibi **Haddad**, **Hariri** ve **G. Hıdır**'in dinler arası diyalogun sadece teolojik boyutuyla ilgilenmekte, kültürel, politik, ekonomik vb. yönlerine temas etmemektedirler. Böyle bir yaklaşım ise günümüz diyalog çalışmalarında öne çıkarılmamakta, tam tersine diyalogun dünya barışına katkısı, gelir dengesizliğinin düzeltilmesi ve ateizme karşı ortak tavır belirlenmesi gibi konularda bir vasıta olarak kullanılması üzerinde durulmaktadır.

e) Diyalogla İlgili Bazı Örnek Arapça Kitaplar

Bu bölümde, diyalogla ilgili olarak son zamanlarda yayınlanan birkaç Arapça kitabı bibliyografik olarak tanıtmayı düşünüyoruz.

1-Velîm Süleyman, **el-Hivar beyne'l-Edyan** (Dinler Arası Diyalog), Kahire, 1976.

2-Ahmed b.Abdirrahman es-Savyan, **el-Hivar; Usûlühü'l-Menheciiye ve Âdâbühü's-Sulûkiyye** (Diyalog, Yöntemsel Esaslar ve Hareket Tazmaları), Darü'l-Vatan, Riyad, 1993.

3-Nazmî Luka, **İltikaü'l-Mesihiiyye ve'l-İslam** (Hıristiyanlık ve İslam'ın Karşılaşması), Darü'l-Garîb, Kahire, Tarihsiz.

4-el-Hasan b.Talal, **el-Mesihiiyetü fi'l-Âlemil Arabî** (Arap Dünyasında Hıristiyanlık), Mektebetü Amman, Amman, 1995. (Bu kitap Ürdün Velihahtı Prens Hasan'ın, yine 1995 yılında Londra'da İngilizce olarak yayınlanan **Christianity in the Arab World** adlı eserin tercüme edilmiş şeklidir).

5-eş-Şeyh Behcet Ğays, **el-Hivarü'l-İslamiyyü'l-Mesihî** (İslam-Hıristiyan Diyalogu), Darü'l-Mehacceti'l-Beyda, Beyrut, 2001. (Bu kitapta on üç ayrı Hıristiyan ve Müslüman din adamının görüşleri yer almaktadır).

6-Aleksî Jurafski, **el-İslam ve'l-Mesihiiyye, mine't-Tenafüs ve't-Te-sadüm ile'l-Hivar ve't-Tefahüm** (Çekişme ve Çatışmadan Diyalog ve Kar-

27 Bkz. George Messuh, "*George Hıdır ve'l-Hivarü'l-İslamiyyü'l-Mesihî*", **el-İctihad**, Sa. 31-32, Bahar/Yaz, 1996, Darü'l-İctihad, Beyrut, 218-224.

şıklık Anlayışa Doğru İslam ve Hıristiyanlık), (Arapça'ya çev. Dr.Halef Muhammed el-Cerrad, Darü'l-Fıkr, Şam, 2000).

7-Seyyid Muhammed Şahid, **el-Mesihîyye ve'l-İslam, mine'l-Civar ile'l-Hıvar** (Hıristiyanlık ve İslam, Komşuluktan Diyaloga), Darü'l-Emîn, Kahire, 2001.

8-Bedran ebü'l-'Ayneyn Bedran, **el-'Alakâtü'l-İctimaiyye beyne'l-Müslimîn ve Ğayri'l-Müslimîn** (Müslümanlarla Gayrimüslimler Arasında Sosyal Münasebetler) Darü'n-Nehda el-'Arabiyye, Beyrut 1984.

9-**Mu'ameletü Ğayri'l-Müslimîn fi'l-İslam, C.I-II**, (İslam'da Gayrimüslimlerle Münasebet), el-Me'hadü'l Melekî li'd-Dirâsâti'd-Dînîyye, Amman 1989.

10-**ed-Dîn ve'd-Dünya fi'l-Mesihîyye ve'l-İslam** (Hıristiyanlık ve İslam'da Din ve Dünya) Merkezü'd-Dirasati'l-Mesihîyyeti'l-İslamiyye, Camiatü'l-Balmand, Lübnan 1996.

f) Diyaloga İlgili Bazı Arapça Dergi ve Makalelerden Örnekler

f.1.) Âfâku'l-İslam Dergisi

Ürdün'de yılda dört defa olmak üzere ve on yıldır yayınlanan **Âfâku'l-İslam** dergisi dinler arası diyalog konularıyla ilgili makalelere çok sık yer vermektedir. Nisan 1997 sayısında bu konuyla ilgili üç makale yayımlanmıştır. Birincisi, **İdris el-Abdüllavî**'nin *Dinler Arası Diyalog'da İslamî Esaslar* (s.38-49) başlıklı makalesi olup yazar burada ayetlerle desteklediği esasları onbir maddede sıralamaktadır. İkincisi, **Kubler Jung**'un *İslam Kültürünün Hıristiyanlığa Etkisi* adlı, İslam'ın Felsefe, Bilim, Tıp, Kimya, Coğrafya, Matematik vb. alanlarda Hıristiyanlığa etkilerini özetleyen makalesidir (s.50-56). Üçüncü ve son makale ise, **Abdüssabur Merzuk**'un *İnsana Hizmet İçin Dinler Arasında Yardımlaşma* (s.66-77) başlığını taşıyan çalışmasıdır. Bu makalenin alt ve ara başlıklarında şu konular işlenmektedir: *Dinlerin mesajlarına duyulan büyük ihtiyaç, günümüz sorunlarının kaynakları ve bunlara karşısında dinlerin tavrı, Firavunca baskı ve zulüm, sosyal adaletin kaybolması, Haman'izm* ve dinin kaybolan rolü.*

1997 yılının Eylül sayısında, **Âfâku'l-İslam** dergisinin genel müdürü ve editörü **Ömer el-Medenî, Papa**'nın Lübnan ziyareti dolayısıyla, *Yeni Dünya Düzeni Karşısında Yeni İman Birlikteliğine Çağrı* başlıklı on beş sayfadan oluşan bir makale yayımlamıştır. Ziyaret dolayısıyla Lübnan ve dışındaki Katolik Kiliseleri'nin de katıldığı resmî bir belge neşredilmiştir. **el-Medenî** bu belgeyi şu ana başlıklar altında açıklamaktadır:

1-Gerçek Diyalog, 2-Müslüman-Hıristiyan Diyalogu, 3-Toplumun Teşkili,

* Yazar **Haman'izm** kavramını zulüm, baskı ve adaletsizliğin bir sembolü olarak kullanmaktadır. **Haman**, Kuran'da bildirildiği üzere, Firavun'un yanında olan ve onun mantığı ile hareket ederek emirleri yerine getiren biridir. O da Firavun gibi enaniyetli ve azgın olduğundan onunla aynı safta yer almış ve Firavun'un destekçisi olmuştur. Hz. Musa peygamberlik görevi ile kavmine geldiğinde Haman da Firavun ile birlikte onu yalanlamıştır. Bununla ilgili olarak şu ayetlere bakılabilir: Mü'min, 23-25; Kasas, 38; Ankebut, 39-40.

4-Sevgiyle Bir Arada Yaşama, 5-Arap Dünyasıyla Dayanışma, 6-Barış ve İşbirliği, 7-Siyasî Sorumluluk, 8-İnsan Hakları, 9-Kalplerin ve Akılların İşbirliği, 10-Arap Kültüründe Lübnan'ın Seçkin Konumu.²⁸

Aynı sayının (Eylül 1997) 46-55 sayfaları arasındaki **Abdülaziz ed-Dürî**'nin, *Müslümanlar'la Hıristiyanlar Arasında Yardımlaşma ve İşbirliği* başlıklı makalesi, genel olarak İslam Hukuku ağırlıklı bir çalışma olarak görülmektedir.

Âfâku'l-İslam'ın bu sayısının 64-77. sayfaları arasındaki, **Şeyh Ahmed Keftaru**'nun *Semavî Dinler Karşısında İslam'ın Konumu* başlıklı çalışması, yine ayet ve hadis ağırlıklı bir makaledir. Yazar makalenin ara başlıklarını şu şekilde vermektedir: *İslam'ın insana bakışı, önceki dinler karşısında İslam'ın konumu, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiler düzenlemesi, İslam toplumundaki gayrimüslimlere İslam'ın bakışı, İslam toplumu dışındaki gayrimüslimlere karşı İslam'ın tavrı.*

Derginin aynı sayısının 120-139. sayfaları arası **Süha et-Tâci el-Farûkî**'nin kaleme aldığı, *Milletlerarası Düzeyde Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasında Yardımlaşma ve İşbirliği Konusunda Görüşler* adını taşıyan ve zengin İngilizce ve Arapça kaynakların kullanıldığı çalışmanın ara başlıkları şöyle sıralanmaktadır: *Modernizm, Postmodernizm, Küreselleşme ve Yeni Dünya Düzeni, Çağdaş Sorun ve Meydan Okumalar, Ahlak, Din ve Yeni Bin Yılın Meydan Okuması, Yeni Yüzyıla Girerken İslam-Hıristiyan İşbirliğini Oluşturma, Dengeli Bir Gelecek İçin İslam'ın Görüşü, Milletlerarası Düzeyde İslam-Hıristiyan İşbirliği Çalışmaları İçin Öneriler.*

f.2.) el-Beyan Dergisi

Londra'da Arapça olarak yayınlanan **el-Beyan** dergisindeki *Dinlerin Birliğine Çağrının İçyüzü* başlıklı yazı, **Suûdi Arabistan Fetva ve İlmî Araştırmalar Daimî Komisyonu**'nun görüşlerini içermektedir. Diyalogun, bazen dinlerin birleştirilmesi düşüncesine kadar götürüldüğünün ilginç bir örneği olması yönüyle ve diyalog açısından farklı görüşler sergilemesi bakımından, bu yazının bir kısmını aktarmak istiyoruz. Fetva Komisyonu şöyle demektedir: "Dinlerin Birliğine Çağrı'dan kastedilen şey; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in birleştirilmesi ve buna bağlı olarak da; sinagog, kilise ve caminin üniversiteler, havaalanları ve halka açık meydanlarda inşa edilmesi, Tevrat, İncil ve Kur'an'ın tek bir kapak altında basılıp yayınlanması, bu bağlamda dünyanın değişik yerlerinde konferanslar ve sempozyumlar düzenlenmesidir. Fetva Komisyonu, Müslümanlara ve ilim ehline bu konuda uyanık ve takva ile davranmaları hususunda tavsiyelerde bulunmaktadır"²⁹

Fetva Komisyonu'nun bu ilginç ve düşündürücü görüşleri ile, dinler arası diyalog çalışmalarının bugün geldiği aşama karşılaştırıldığında, fetvanın içer-

28 Bkz. Ömer el-Medenî, "Da'vetün ila Te'ayüşü'l-İmanıyyi'l-Cedîd Emame Müvaceheti'n-Nizami'l-Alemıyyi'l-Cedîd", **Âfâku'l-İslam**, Eylül, 1997, Ürdün, 6-22.

29 Bkz. "Hakikatü'd-Da'veti ila Vahdeti'l-Edyan", **el-Beyan**, Sa. 120, Eylül 1997, Londra, 26-31.

diği görüşlerin diyalog felsefesine çok yabancı ve uzak olduğu açıkça ortadadır. Çünkü Kur'an'da ehli kitapla ilgili birçok olumlu ve ılımlı ayetler bulunmasına rağmen bunlara hiç temas edilmemekte, ayrıca ayetler sadece literal yönleriyle ve hiçbir yoruma tabi tutulmadan değerlendirilmektedir. Halbuki, günümüz diyalog çalışmalarının bir özelliği de, ilahi dinler arasındaki müşterek unsurları, benzer tarafları ortaya çıkararak, bunları insanlığın hizmetine sunmak ve bu şekilde çağdaş dünyada da dinlerin söyleyecekleri bir sözlerinin olduğunu göstermektir. Diyalogun hedeflerinden biri olan savaşı ve düşmanlıkları ortadan kaldırmak, bütün dinlerin önemle vurguladıkları seviyi insanların arasına yerleştirmek, muhatabı kendi konumu ve beyanı çerçevesinde kabul etmek gibi ilkelerle fetvanın görüşleri hiçbir şekilde bağdaştırmamakta ve hatta diyalogun önünde bir engel olarak da tezahür etmektedir. Ancak bu tavır sadece Müslüman tarafta değil, zaman zaman Hıristiyanlar arasında da görülmektedir.

f.3.) el-İctihad Dergisi

Lübnan'da yayınlanan ve konulu/dosya çalışmalarıyla tanınan **el-İctihad** dergisi, kanaatimizce dinler arası diyalog alanında en değerli makalelerin yer aldığı bir dergidir. Söz konusu dergi yaklaşık on beş yıldır yayınlanmakta ve Arap dünyasının akademik ve entelektüel çevresinde önemli bir saygınlığı bulunmaktadır; dinî içtimaî ve İslamî düşüncenin yenilenmesi konularına ağırlık vermektedir. Bu çerçevede **el-İctihad** dergisi 1995 ile 1996 yıllarında yayınladığı 28. sayıdan 32. sayıya kadar olan beş sayısını dinler arası diyaloga ayırmıştır. Her sayıda özgün telif ve tercüme makalelere ve son bölümlerde de dinler arası diyalogla ilgili geniş kitap tanıtımlarına yer vermiştir. Dinler Tarihi ve Dinler Arası Diyalog'la ilgilenenler için önemli olarak gördüğümüz **el-İctihad** dergisinde yayınlanan makaleleri (45 adet) ve kitap tanıtımlarını (26 adet) bu aşamada sadece başlıklarıyla vermeyi düşünüyorum³⁰.

f.3.A.) el-İctihad, S. 28, Yaz 1995, Darü'l-İctihad, Beyrut.

Toplam 287 sayfadan oluşan 28. sayının kapak başlığı "*el-'Alâkâtü'l-İslamiyyetü'l-Mesîhiyye, Sekafetü'l-Cedel ve Sekafetü'l-Hayat*". "*İslamiyet-Hıristiyanlık İlişkileri, Tartışma Kültürü ve Yaşama Kültürü*" şeklindedir.

İçindekiler

1-Hıristiyanlık-İslamiyet İlişkileri; Tartışma Kültürü, Yaşama Kültürü, **Rıdvan es-Seyyid**, s.5-13.

2-Ömer b. Abdilaziz'in Dış Politika Siyaseti ve Zımmilere Karşı Tavrı, **İzzeddin Cessus**, s.15-49.

3-Haçlı Seferleri Dönemi ve Tarihî Karşılaşmada İki Tarafın Tutumu, **Şemseddin el-Kilani**, s.51-76.

30 **el-İctihad** dergisinin dinler arası diyalogla ilgili olarak tanıtacağımız sayıları şunlardır:

el-İctihad, Sa. 28, Yaz 1995, Darü'l-İctihad, Beyrut.

el-İctihad, Sa. 29, Güz 1995, Darü'l-İctihad, Beyrut.

el-İctihad, Sa. 30, Kış, 1996, Darü'l-İctihad, Beyrut.

el-İctihad, Sa. 31-32, Bahar/Yaz, 1996, Darü'l-İctihad, Beyrut.

4-Muvahhidler Döneminde Müslüman Fas'ta Hıristiyan Koloniler, **İbrahim el-Kâdirî Botşış**, s.77-107.

5-Hıristiyan(lar)ın İslam'la Mücadelesinde Arap Kişiliği, **Daniel Sahas**, (İngilizce'den çeviren, Cihad et-Türk), s.109-136.

6-Osmanlı'nın Gelişme Dönemi Boyunca Bizanslılar'la Türkler Arasında Dinî Diyalog, **Elisabeth A. Zachariadou**, (İngilizce'den çeviren, Cihad et-Türk), s.137-162.

7-İbn Kemmûne'ye Göre Karşılaştırmalı Dinler, **Friedrich Niewöhner**, (Almanca'dan çeviren, Dr. George Kettûra), s.163-178.

8-İslamiyet ve Yahudilik; Bazı Karşılıklı Kültürel Etkileşimler, **Hava Lazarus-Jafelh**, (İngilizce'den çeviren, Ebubekir Bakadır), s.179-209.

Kitap tanıtımları

9-Abbasi Hilafetinde Hıristiyanların Durumu, **John Morris Fieh**, (Çev. Hüsnî Zeynî) Darü'l-Meşrik, 1990, Beyrut, *kitabı tanıtın*: Aide Mazic, s.213-230.

10-Ortaçağ Boyunca Filistin'de İslam-Batı Çekişmesi, **Hadiye Dücanî** ve **Burhan Dücanî**, Müessesetü'd-Dirâsâti'l-Filistiniyye, 1994, Beyrut, *kitabı tanıtın*: George Kettûra, s.231-247.

11-Dördüncü Yüzyılın Sonuna Kadar Hıristiyanlara Reddiyelerde İslam Düşüncesi, **Abdülmeccid eş-Şerefi**, Tunus, 1986, *kitabı tanıtın*: Heysem Mezahim, s.249-273.

12-Değişim ve Süreklilik; İslam Ülkelerinde Hıristiyan Topluluklar, **Mic-hael Gervers** ve **Remzi Cibran Bikhazi**, 1990, *kitabı tanıtın*: Muhyiddin Subhi, s.275-287.

f.3.B.) el-İctihad, S. 29, Güz 1995, Darü'l-İctihad, Beyrut.

Toplam 278 sayfadan oluşan 29. sayının kapak başlığı "*el-'Alâkâtü'l-İslamiyyetü'l-Mesihîyye, Sekafetü's-Sira' ve Sekafetü'l-Hayat*": "*İslamiyet Hıristiyanlık İlişkileri, Çekişme Kültürü ve Yaşama Kültürü*" şeklindedir.

İçindekiler

1-İrkçi Olmayan Ümmet Anlayışına Doğru, **el- Fadl Şelek**, s.5-13.

2-İslamiyet-Hıristiyanlık İlişkileri ve Tarihi Motifleri Geri Çağırma, **Rıdvan es-Seyyid**, s.15-18.

3-14. ve 17. yüzyıllar Arası Diplomatik Yazışmalarda İslamiyet-Hıristiyanlık İlişkileri, **Ali Dehruç**, s.19-57.

4-İspanya'nın Geri Alınması Savaşı İslam'a Karşı Bir Sömürü Savaşı mı (ydı)?, **Vicente Cantorino**, s.59-81.

5-Hıristiyanların Geri Aldığı Bir Toprakta Müslümanların İkamet Etmesinin Meşruluğu: Tarihi Gerçeklik ve Sözleşmeli Kiralama, **Abdülmeccid Türkî**, s.83-106.

6-Bogomiller, Hıristiyanlar ve Bosna, **Lütfi el- Mi'veş**, s.107-116.

7-Sahte Diyaloga Bir Örnek, Bir Fransız'ın Sorularına Bir Faslı'nın Cevapları, **Mustafa en-Neyfer**, s.117-158.

8-Doğu Hıristiyan Cemaatlerinde Yenilik, **Halid Ziyade**, s.159-172.

9-İlahi Dinler Arasında Ortak Unsurlar, **Muhammed es-Semmak**, s.173-199.

Kitap Tanıtımları

10-Hıristiyan Araplar, **Hüseyin Avdât**, *kitabı tanıtan*: Ömer Kılanî, s.203-208.

11-Haçlı Seferlerine Çağrı, **Christoph Mayer**, *kitabı tanıtan*: Semir Rız-kullah, s.209-212.

12-Filistin Mücadelesinde Süreklilik ve İnkıta, **Hadiye Dücani ve Burhan Dücani**, *kitabı tanıtan*: Muhyiddin Subhi, s.213-225.

13-Ortaçağ Boyunca Mısır'da Zımmiler, **Kasım Abduh Kasım**, *kitabı tanıtan*: Ahmet Termis, s.227-236.

14-Arap-İslam ve Türk Tarihinde Hıristiyanlar ve Yahudiler, **Phliph Fariç ve Yusuf Kerbac**, *kitabı tanıtan*: Gassan Taha, s.237-251.

15-Osmanlı Döneminde Mısır'da Kıptiler, **Muhammed Afifi**, *kitabı ta-nıtan*: Muhammed Gışam, s.253-265

16-Yahudilik, **Ahmet Şelebi**, *Kitabı tanıtan*: Sa'd Sa'id ed-Deveci, s.267-278.

f.3.C.) el-İctihad, S. 30, Kış, 1996, Darü'l-İctihad, Beyrut.

Toplam 288 sayfadan oluşan 30. sayının kapak başlığı "*el-'Alâkâtü'l İslamiyyetü'l-Mesîhiyye fi'l-'Asri'l-Hadîs*": "*Çağdaş Dünyada İslamiyet Hıristiyanlık İlişkileri*" adını taşımaktadır.

İçindekiler

1-Giriş, Hıristiyanlık-İslamiyet İlişkileri; Fiilî Durum ve Sorunsalları, **Edi-tör**, s.5-6.

2-"Son Çağrı", er-Ra'avî Grubunun Lübnan İçin Beyanı: Eleştirel Bir Oku-ma, **el-Fadl Şelek**, s.7-22.

3-Hıristiyanlık ve İslam, Çatışmadan Karşılaşmaya, **L.Hagemann**, s.23-36.

4-İslamî Düşünce ve Dinî Özgürlükler, **Rıdvan es-Seyyid**, s.37-51.

5-Avrupa Felsefî Anlayışında Latîni İbn Rûççülük, **Ali Zeytur**, s.53-60.

6-Ferah Anton ile Muhammed Abduh Arasında İbn Rüşd, **Michael Cuha**, s.61-87.

7-Zımmi Anlaşma İle Millî Sözleşme Arasında Kıptiler, **Muhammed Afifi**, s.89-102.

8-Günümüz Mısır'ında Kıptiler; 40'lı ve 50'li Yıllarda Kıpti Çekişmelerine Bir Bakış, **George Halil**, s.103-132.

9-Muhafazakârlık İle Çağdaşlaşma Arasında Kıpti Kilisesi, **Milad Han-na**, s.133-148.

10-Hıristiyanlık-İslamiyet İlişkileri; Filistin Örneği, **Fayiz Sâra**, s.149-164.

11-Hıristiyanlık ve İslam; Ütopik Düşünceler ve Siyasi Çekişmeler, **İbra-him Mahmud**, s.165-203.

12-Büyük Dinler Arası İlişkilerde Bazı Zorluklar, **George Leonard Carry**, s.205-215.

Kitap Tanıtımları

13-Yirminci Yüzyıl Protestan İlahiyatında İslam Düşüncesinin Gelişimi, **Klaus Hock**, *kitabı tanıtan*: Rıdvan es-Seyyid, s.219-225.

14-Azınlıklar Tehlike Sınırında, **T.Robert Gurr**, *kitabı tanıtan*: Mustafa Muhammed, s.227-234.

15-Mısır'da İslam ve Hıristiyanlık, **Velim Süleyman Kalâde**, *kitabı tanıtan*: Ahmet Termis, s.235-243.

16-Dini Referans ve Mısır'da Gruplar Arasındaki Mücadele, **Refik Habib**, *kitabı tanıtan*: Yasir Zegib, s.245-262.

17-Arap Hıristiyanların Kaderi ve Seçenekleri, **Elbir Mansur**, *kitabı tanıtan*: Türkî Rabio, s.263-267.

18-Afrika'da İslamiyet-Hıristiyanlık İlişkileri, **Lissi Rasmusson**, *kitabı tanıtan*: Mervan Hamza, s.269-288.

f.4.D.) el-İctihad, S. 31-32, Bahar/Yaz, 1996, Darü'l-İctihad, Beyrut.

Derginin 31 ve 32. sayıları tek kapak altında yayınlanmış ve toplam 419 sayfadan müteşekkil olup başlığı şöyledir: "el-Hıvarî'l-Mesihîyyü'l-İslamî ve'l-'Alakâtü'l-İslamiyyetü'l-Mesihîyye". "Hıristiyan İslam Diyalogu ve İslamiyet-Hıristiyanlık İlişkileri".

İçindekiler

1-Giriş, Hıristiyan-İslam Diyalogu ve İslamiyet-Hıristiyanlık İlişkileri, **Edi-tör**, s.5.

2-Başlamayan Diyalog, **el-Fadl Şelek**, s.7-12.

3-İslam Hıristiyan Diyalogu ve İlişkileri, **Rıdvan es-Seyyid**, s.13-37.

4-Vatikan ve İslam-Hıristiyan Diyalogu, **Adil Theodor Hürî**, s.39-52.

5-Eski Tasta Yeni Şarap; İslam'ın Etrafında Yeni Protestanizm Düşüncele-ri, **C.Bassiye**, s.53-65.

6-Diyalog Aynasında Birbiriyle Çelişen Görüşler, **Tarık Mitri**, s.67-83.

7-Arap Hıristiyan Düşüncesinin Batı Laikliğinden Doğu İncancına Yöneli-şi, **Muhammed Cabir el Ensari**, s.85-111.

8-İslam-Hıristiyan Diyalogunda Kalkış Noktaları, Sorunlar ve Ufuklar, **Afiif Osman**, s.113-123.

9-Hıristiyan-İslam Diyalogunda Gizli Söylem, **Türkî Ali er-Rabio**, s.125-143.

10-Hıristiyan-İslam Diyalogunda Fikrî Hazırlıklar, **Aleksi Curafski**, s.145-178.

11-Fiilî Kriz İle İman Görüşü Arasında Lübnan'da Teolojik Bunalım, **el-Eb Müşir Avni el-Pavlûsî**, s.179-203.

12-Hıristiyan-İslam Mücadelesini Barışın Bir Göstergesi Olması İçin Yapıcı Bir Diyaloga Çevirmek Mümkün müdür?, **Müfid Ebu Murad**, s.205-215.

13-George Hıdır ve İslam-Hıristiyan Diyalogu; Teolojik Yakınlaşma, **George Messûh**, s.217-229.

14-Lübnan'da Etnik Grupların Dinî Kisveden Siyasî Anlayışa Yönelişi, **Halil Erzûnî**, s.231-265.

15-Hıristiyan-İslam Diyalogu Milli Komisyonu Dokümanı, **Süleyman Takiyüddin**, s.267-277.

16-Hıristiyan-İslam Diyalogu Millî Komisyonu Belgesi, **Diyalog Millî Komisyonu**, s.279-286.

Kitap Tanıtımları

17-Hıristiyan-İslam Diyalogunda Tevhid, Peygamberlik ve Kur'an, **es-Seyyid eş-Şahid**, *kitabı tanıtın*: Heysem Mezahim, s.289-297.

18-Din, Kanun ve Toplum; İslam-Hıristiyan Tartışması, **Tarık Mitri**, *kitabı tanıtın*: Mervan Hamza, s.299-319.

19-İslam-Hıristiyan Diyalogunda Yeni Ufuklar, **Allame es-Seyyid Muhammed Huseynî Fadlallah**, *kitabı tanıtın*: Ahmed Zehve, s.321-335.

20-Adil Hûrî'nin Hatıratı, **Ludvig Hagemann**, *kitabı tanıtın*: George Kettûra, s.337-352.

21-Ortak Hıristiyan-İslam Bildirileri, **Juliet Haddad**, *kitabı tanıtın*: Heysem Mezahim, s.353-367.

22-Hıristiyanlık Tarihi İle İlgili İki Arapça Kitap, **Ebu Zehra ve Ahmed Şelebi**, *Kitapları tanıtın*, Muhammed Emin Ferşuh, s.369-384.

23-Arap Dünyasında Hıristiyanlık, **Emir Hasan b.Talal**, *kitabı tanıtın*: Yusuf Tabaca, s.385-403.

24-Hıristiyan Reform Hareketine İslam Düşüncesinin Etkisi, **Emin Hûlî**, *kitabı tanıtın*, Gassan Taha, s.405-415.

25-Yeni Şekliyle Katolik Sözleşmesi Bildirgesi, **Hans Küng**, *kitabı tanıtın*, Rıdvan es-Seyyid, s.417-419.

Sonuç ve Değerlendirme

Arap dünyasındaki diyalog çalışmalarının genellikle Hıristiyan-İslam diyalogu üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Başta Yahudilik olmak üzere diğer dünya dinleriyle diyalogdan çok az söz edilmekte, bununla birlikte Yahudilik ile Siyonizm'in birbirinden ayrı tutulmasını, ilahî dinler kapsamında Yahudilikle de diyaloga girilmesini önerenler bulunmaktadır. Yahudi-Hıristiyan ve Yahudi-Müslüman diyalogunun önündeki en büyük engel olarak Siyonizm görülmektedir. Yeryüzünde adaletin sağlanması ilahi dinlerin ortak bir hedefidir ve bu yeryüzü de Allah'ındır. O halde Allah'ın olmanın kullanım hakkı da eşit şekilde Allah'ın bütün kullarının olmalıdır. Halihazırdaki olgu ise, dinin bu söyleminin tam tersi bir hal arz etmektedir.

Yukarıdaki 45 makale ve 26 kitap tanıtımından sadece üç veya dört yerde Yahudiliğe değinilmekte, birkaç defa da Kıptilere vurgu yapılmaktadır. İki yerde Osmanlı ve Türkler'le ilgili bilgi verilmektedir. Diğerlerinin çoğunlukla Hıristiyan-İslam diyalogu veya ilişkileri, Lübnan ve Filistin'le ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Bu arada üç ilahi din dışındaki hiçbir dinle ilgili müs-

takil bir dinler arası diyalog çalışmasına rastlanmaması Arap dünyasındaki diyalogun düzeyi ve düzlemi hakkında yeterli ipucu vermektedir kanaatindeyiz.

Bu arada Arap dünyasının diyaloga bakışının bir bütünlük sergilemediği de gözlenmektedir. Evrensel boyutlara ulaşan fesada ve inkarcılığa karşı yardımlaşma, iyilikte buluşma ve ortak noktalarda anlaşma için hem Müslüman, hem de Hıristiyanların karşılıklı tavizler vermeleri gerektiğini ileri süren görüşlere de rastlanılmaktadır. Bu tavizler teolojik anlamda Müslümanların Hz. İsa'nın *kelimetullah-ibnillah* olduğunu kabul etmelerine mukabil, Hıristiyanların da Hz. Muhammed'in *nübüvvetini* kabul etmeleri gibi konularda olabilir³¹ denilmektedir.

Öte yandan diyaloga şüphe ile yaklaşılmakta, taraflar arasındaki güç dengesizliğinin diyalogu olumsuz etkilediği vurgulanmakta, aynı zamanda diyalogun Kur'an'ın bir emri ve hayatın kaçınılmaz bir gereği olduğu ifade edilmektedir.³² Kur'an'da *es-selam*/barış ve güvenlik kavramına yüzden fazla yerde vurgu yapıldığı, bunun İslam dininin özel adı olduğu, *harb/savaş* kelimesinin ve türevlerinin ise sadece altı yerde zikredildiği, bunların da uluslar arası ilişkilerin getirdiği zorunluluklardan kaynaklandığı, İslam'ın intişarının güç, kılıç ve zorlama ile değil, diyalog ve hoşgörüyle olduğu çok sık dile getirilmektedir.

Dinler arası diyaloga sıcak bakan Arap yazar ve akademisyenlerin diyaloga bakışlarında, onu İslam'ı tebliğin veya cihadın bir uzantısı veya çağdaş bir metodu olarak görme düşüncesi ve niyeti yoktur. Bilakis onlar, Batı'dan gelen diyalog çağrılarına misyonerlik ve sömürü faaliyetlerinin bir uzantısı ve taktiksel bir yaklaşım olarak bakmaktadırlar. Diyalog çalışmalarının herhangi bir yaptırımının olmaması, misyonerlik korkusu, insan haklarının tatbikinde ayrımcılık yapılması ve çifte standart, dinler arası diyalog toplantı, konferans ve sempozyumlarının yalnızca toplantı, konferans ve sempozyum olarak kalması ve pratiğe veya günlük hayata yansıtılmaması Müslümanları diyalog hususunda endişeye sevk eden başlıca etken olarak dile getirilmektedir.³³

Arap yazarlara göre diyalog faaliyetlerinin ilk başladığı dönemlerdeki engellerden birisi, Batılı diyalogcuların İslamiyet ve herhangi bir İslam ülkesi hakkında uzmanlaşmış ve çoğunlukla akademisyen olmalarıydı. Buna karşılık Müslümanlardan resmi ve gayri resmi erki temsilen katılan diyalogcular ise genellikle Hıristiyanlık hakkında yeterli bilgiye ve bu yüzden de herhangi bir karşılaştırma yapma imkanına sahip olmayan kimselerdi. Bundan dolayı, Batılı muhatapları karşısında ilk dönem Arap-Müslüman diyalogcular nezaketten, ya susuyor veya ehli kitap ve zimmilerle iyi geçinmeyi öneren ayet ve

31 Bkz. Müfid Ebu Murad, "*hel Yümkinü Tâhvil'e's-Sira'l-Mesihyyi'l-İslamî ile'l-Hivari'l-Hâdi'*", **el-İctihâd**, Yıl: 8, Sa. 31-32, 206, 214.

32 Bu anlamda Arap yazar ve akademisyenler Kur'an'dan birçok ayetleri diyalog kapsamında değerlendirmekte ve en çok şu ayetler öne çıkarılmaktadır: Hucurat, 13; İsrâ, 70; Bakara, 413; Rum, 122; Al-i İmran, 64; Ankebut, 46; Enam, 108; Yusuf, 108; Nisa, 163; Maide, 2; 32, 43-48, 82; Hud, 118; Nahl, 125; Kafirun, 1-6; Nisa, 58; Sebe, 28.

33 Bkz. Rıdvan es-Seyyid, "*el-Hivaru'l-İslamiyyü'l-Mesihî ve'l-Alakatü'l-İslamiyyetü'l-Mesihiyet'*", **el-İctihâd**, Yıl: 8, Sa. 31-32, Beyrut, 1996, 35-36.

hadisler okuyorlardı³⁴. Bir anlamda, en azından başlangıçta, Müslümanlar diyaloga, İslam'ın saygın bir din ve Müslümanların da saygıdeğer bir topluluk olarak kabul edilmelerinin bir yolu gözüyle bakıyorlardı. Geçmişteki sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetleri ve günümüzde devam eden baskı ve zulüm Müslümanların diyaloga bakışlarına yön/tem vermektedir. Müslümanlar misyonerlikle sömürgecilik arasında yakın bir ilişki olduğuna inanmaktadırlar. Buna göre, diyalog çalışmalarını yürüten ilk dönem batılı etnolog ve antropologların genellikle din adamlarından olmaları tesadüfi değildi ve bunlar misyonerlik için özel olarak yetiştirilmişlerdi.

Arap dünyasındaki diyalog çalışmalarında dikkat çeken diğer bir husus ise, Hıristiyan Arap yazar ve akademisyenlerin diyalogda etkin bir rol oynamalarıdır. Bu anlamda özellikle Lübnan, Ürdün ve Mısır'da diyalogla ilgili birçok teorik ve pratik faaliyetler gösterilmektedir. Bu arada dinler arası diyalogda vurgu yapılan en önemli konulardan birisi İslam ülkelerindeki Hıristiyan Araplardır. Elbette bunun değişik ve çok sayıda nedenleri vardır. Arap ülkelerinde büyüklü küçüklü on'a yakın değişik Hıristiyan mezhebi bulunmaktadır. Bunlar; Kiptiler, Maroniler, Nasturiler, Keldaniler, Süryaniler, Yakubiler, Ortodoks Ermeniler, Katolik Ermeniler, Katolik Asuriler, Ortodoks Rumlar ve Katolikler Rumlardır. Kısacası Ortadoğu İslam ülkelerinde 10-12 milyon civarında Hıristiyan Arap bulunmakta ve bunlar Ortadoğu Arap kültürünün vazgeçilmez bir unsuru olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda Batılıların düzenlemiş oldukları Haçlı seferlerinden Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların aynı şekilde olumsuz etkilenmeleri, onların kader birliği yapmaları için bir vesile kabul edilmektedir. Diğer taraftan Yahudilik-İslamiyet diyalogunda da Hıristiyanlar köprü görevi gördüklerinden dolayı, İslam-Hıristiyan diyalogu önemlidir. Dinler arası diyalogda Hıristiyan Araplar üzerinde durulmasının belki de en önemli sebeplerinden birisi, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Batılılar tarafından akıllarının çelinmesi ihtimalidir.

el-Fadl Şelek'in "*Başlamayan Diyalog*" adlı makalesindeki tespit, görüş ve önerileri Arap dünyasındaki dinler arası diyaloga bakışın bir yansıması ve özeti mahiyetinde olması yönüyle dikkat çekicidir. Sorunun tespiti ve çözümü konusundaki yaklaşımlarına birçok noktalarda katıldığımız yazar şöyle demektedir: "Batı; İslamî ve millî kimlikle ilgili her türlü mücadeleyi -*İslam dünyası dışındaki dünya için bir sorun oluşturuyor diyerek*- kökten yok edilmesi gereken bir terör olayı veya tabii olmayan bir iş olarak göstermekte ısrar etmiştir. Muhtemelen bunun sebebi, İslam'ın kültürel ve coğrafi açıdan Batı'ya çok yakın olması idi. Fakat Batı, uzak olması hasebiyle ne Budizm, ne Hinduizm ne de Konfüçyanizm gibi diğer dinlere karşı herhangi bir düşmanca tavır takınmadı. **Hegel**'in de dediği gibi, Batı bu dinleri kendisi için bir tehlike arz etmeyen, sadece kendi tarih ve coğrafyalarında geçerli, her hangi bir kuşatıcı/evrensel varlık tasarımı bulunmayan dinler olarak kabul etmiştir. Ancak Batı, varlık projesi dahilinde ilerleme fikrini oluşturan, taşıyan, nakleden ve tarih sahibi olan tek medeniyet değildir. Tam tersine modern

34 es-Seyyid, "*el-Hıvarü'l-İslamiyyü'l-Mesihî ve'l-Alakatü'l-İslamiyyetü'l-Mesihîyye*", 17.

araştırmacıların da işaret ettiği gibi, tarihte ve günümüzde asırlar boyunca peş peşe gelen ortak bir dünya tarihi var olmuştur. Uygarlığın evrensel bir fenomen haline gelmesi ve Batı kamuoyu anlayışının gelişmesi için modern araştırmalara daha çok bağlı kalınmasının zamanı gelip geçmektedir. Bu sadece baskı, tahakküm veya dayatmayla değil, bütün mana ve mazmunuyla insanî varlık projesinin gerektirdiği istekli bir fiille olmalıdır. *Durum ne olursa olsun, Arap dünyası ve Müslümanların mukaddesatı üzerindeki baskı ve egemenliğin gölgesi altında diyalog, her zaman Batı'dan gelen misyonerliğe veya zorlamaya yönelik bir çalışma olmaktadır. Çünkü güçlü olan taraf Batı'dır. Buna karşılık Müslümanlar kendilerini bir açmazla karşı karşıya hissetmektedirler.* Biliyorlar ki, artık ellerinde imanlarından ve kimliklerinden başka taviz verecek bir şeyleri kalmamıştır. Çünkü bunun dışında kalan değerler, zaten Batı'nın fazlasıyla sahip olduğu şeylerdir. Bunun için Müslümanların, diyaloga giren karşı tarafa şüpheyle bakmaları yadırganmamalıdır. Müslümanlar açısından günümüzde can alıcı nokta, geçmişten tevarüs eden hayat tarzının ve bunun oluşturduğu kültür ve geleneğin sonucu olan kimliğin korunması değildir. Mesele, yüz yüze bulunduğu zorluklara karşı gücü ele geçirme yolunda ilerlemek ve çok hızla değişen bir dünyada var olabilmeyi başarmaktır. Bilinmelidir ki, ilerleme ile kimlik (i koruma) arasında bir çelişki yoktur. Bilakis ilerleme; kimliğin bekası, devamlılığı ve yok olup unutulmaktan korunması için mümkün olan biricik kaidedir. Kimlik konusunda aşırılık veya radikalizm, Müslümanların dünya ile bütünleş(e)meden, marjinal kalmaları anlamına gelir. İki yüzyıldan beri Müslümanlar, hezimete uğramalarının temel nedeni olarak, her zaman teknolojik yönden geri kalmışlığı göstermişler ve bundan kurtulmak için de gelişmiş teknolojiyi elde etmenin yeterli olacağını sanmışlardır. Ne yazık ki bu görüş, daha çok hezimete uğramaktan başka bir sonuç vermemiştir. Çünkü ilerleme, beşeri hayatın bütün yönlerini kapsamadığı zaman, beklenen neticeleri vermeyen aldatıcı bir çırpınış olarak kalır.³⁵

Sonuç olarak; terminoloji ve yöntem farklılıklarına, duyulan endişe ve çekincelere rağmen Arap dünyasında dinler arası diyalogun kaçınılmaz olduğu yönünde bir kanaat bulunmaktadır. Esasen söz konusu endişe ve çekinceler salt dinlerin diyalogundan değil, taraflar arasındaki güç dengesizliklerinden ve eşit olmayan şartlardan kaynaklanmaktadır. Arap akademisyenler ve din adamları diyaloga büyük bir önem atfetmekte, bunun en azından taraflar için öğretici ve eğitici olacağına inanmaktadırlar. Bütün bunlara rağmen, herkesin dinler arası diyalog konusunda tam bir gönül rahatlığı içerisinde olduğunu, her konuda tam bir görüş birliği sağlandığını söylemek de mümkün değildir.

Günümüzde, tarihin hemen hiçbir döneminde olmadığı kadar, insanlar arasında ekonomik, politik, insan hakları ve sosyo-kültürel vb. alanlarda zulüm derecesine varan uçurumlar görülmektedir. Ekolojik dengenin bile bozulması, dünya ekonomisinin büyük bir kısmının silahlanmaya ayrılması, günümüz insanını daha çok umutsuzluğa itmektedir. İnsanın özgür olabil-

35 Bkz. Şelek, "el-Hivârüllezi lem Yebde", el-İctihâd, 8-10.

mesi için her şeyden önce hayat ve rızık korkusundan azade olması gerekmektedir. Birleşmiş Milletlere, Güvenlik Konseyine, Uluslararası Adalet Mahkemesi vb. birçok kuruluşlara rağmen insanoğlu, özgürlüğü ve yarını hakkında çok ciddi endişeler duymaya devam etmektedir. Bunların giderilmesinde dinler kendi üzerlerine düşeni yapmak için gayret göstermek durumundadırlar. Biz, sağlam temellere dayanan bir dinler arası diyalog faaliyetini bu gayretlerden biri olarak görüyor ve **Karl Marx**'ın meşhur; "*din halkın afyonudur*" sözünden önce gelen; "*din, ruhsuz bir dünyada ruhun ah çekişidir*" şeklindeki vecizesinin, bu dinler arası diyalog çabalarının bir şiarı olabileceğini düşünüyoruz.